

משה קיבל תורה מסיני ומסרה ליהושע ויהושע לזקנים וזקנים לנביאים ונביאים מסרוה לאנשי כנסת הגדולה (אבות א א).

הרמב"ם האריך לפרט את סדר השתלשלות מסירת התורה, על בסיס המשנה באבות, וכך הוא כותב על שלב מסירת התורה מהנביאים לאנשי כנסת הגדולה:

^[אבות חכמה] ירמיה קיבל מצפניה ובית דינו. וברוך בן נריה קיבל מירמיה ובית דינו. ועזרא ובית דינו קיבלו מברוך בן נריה ובית דינו. בית דינו של עזרא הם הנקראים אנשי כנסת הגדולה, והם חגי זכריה ומלאכי דניאל וחנניה ומישאל ועזריה ונחמיה בן חכליה ומרדכי בלשן וזרובבל, והרבה חכמים עמהם תשלום מאה ועשרים זקנים ^[אבות חכמה 123:4567] (רמב"ם הקדמה ליד החזקה).

בתקופה זו של תחילת בית שני נחתמת התורה שבכתב, מסתלקת הנבואה מישראל, ומתחיל מהלך חדש במסירת התורה בישראל – התורה שבעל פה.

כי התחלת גילוי תורה שבעל פה היה מעת חתימת הנבואה וסילוק גילוי השכינה בישראל שלא היה בבית שני. ...בתחילה משה רבנו ע"ה הוא שקיבל תורה מסיני והוא הנהגת תורה שבכתב ממש. ואחר כך יהושע, שהאציל משה רבנו ע"ה מהודו עליו, והוא כממוצע בין משה רבנו ע"ה לשאר נביאים. ואחר כך לזקנים, והם שהאריכו ימים אחר יהושע והיו גם כן מדור המדבר תלמידיו של משה רבנו שהשיגו עדיין הנהגת תורה שבכתב דמשה רבנו. ...ואחר כך לנביאים בהנהגת הנבואה, ואחר כך לאנשי כנסת הגדולה בהנהגת תורה שבעל פה. ומשם והלאה שייך הקבלה פה אל פה דדברים שבכתב אי אפשר לאומרם בעל פה, שאי אפשר להשיג האמיתות שבלב החכם אלא בקבלה מפה אל פה (הרב צדוק הכהן מלובלין, רסיסי לילה, עמ' 160–161).

הנבואה הסתיימה, ובמקומה באה התורה שבעל פה:

ימי השכלול הלימודי הבא בסילוק רוח הקדש הוא צעד נסיגה לאחור, אף על פי שיש בו כמה מעלות טובות. וזהו יסוד הבית השני, שהיה מסולק שכינה ורוח הקדש וממולא באור תורה וחכמה (הראי"ה קוק, אגרות הראיה א עמ' דש).²

[אוצר החכמה]

עזרא יחד עם נביאים ואישי ציבור נוספים, מייסד מוסד חדש שנקרא "כנסת הגדולה". תפקידם וייעודם, מתבטא בדבריהם במשנה הבאה באבות:
הם אמרו שלשה דברים: הוו מתונים בדין, והעמידו תלמידים הרבה, ועשו סייג לתורה (אבות א ב).

הם עוסקים בהתקנת תקנות חדשות, גזרות-סייגים, ומפיצים תורה שבעל פה בין תלמידים-שומעים רבים. דינים, סייגות ותלמידים רבים, זוהי תמצית פעילותם של אנשי כנסת הגדולה.

מעטים הם המקורות על תקופת אנשי כנסת הגדולה ופעילותם, אך מהמעט שיש, ניתן ללמוד על ההיקף והתחומים בהם הם עסקו. הם תיקנו ברכות ותפילות, קדושות והבדלות (ברכות לג א; יומא סט ב; מגילה כה א; רמב"ם הלכות תפילה א ד), ותקנות נוספות (ירושלמי מגילה ד א; בבא קמא פב א; מגילה לא ב), גזרים גזרות (רות רבה [וילנא] פרשה ד ד"ה ה; שכל טוב [בובר] בראשית פרק כב ד"ה ד"א ויעקב), הם חותמי המקרא וכותבי ספריו האחרונים (ירושלמי שקלים ה א; בבא בתרא טו א).
בתחילת בית שני מפסיקה הנבואה – אותו שפע עליון היורד ממרום, ומתחילה הנהגה שבאה מלמטה, מכוחו של הציבור ומנהיגיו. היא מקבלת את ביטוייה, בהתקנת תקנות גזרות וסייגים.

בית הראשון היה קדושת הסגולה גדולה מאד, שהיתה השכינה שורה בהם בגלוי. ובית שני היתה קדושת הסגולה קטנה לערך הבית הראשון, אבל הי' בה קדושת המעשים גדולה, שבו היו אנשי כנסת הגדולה, ונתרבו כמה מצות דרבנן, שזהו הכל קדושת המעשים. אלא שקדושת הסגולה לא היתה כל כך גדולה כבבית ראשון (הראי"ה קוק, עין איה ברכות א עמ' 10).

2 השוואת דברי הרב צדוק מלובלין, לדברי הראי"ה קוק, ראה: הרב ישעיהו ח' הדרי, "שני כוהנים גדולים", הראי"ה - קובץ מאמרים במשנת מרן הראי"ה קוק, זצ"ל במלאות שלושים שנה להסתלקותו, (עורך: י' רפאל), ירושלים תשכ"ו, עמ' קסה.

'קדושת המעשים' אלו הם אותם תקנות גזרות והנהגות שאפיינו את התקופה שלאחר סיום הנבואה בישראל, תקופת אנשי כנסת הגדולה. עזרא עצמו מתקן תקנות רבות, ואחריו מוסיפים עוד אנשי כנסת הגדולה הבאים אחריו.

ב. עזרא מברר תלמודו לפני ברוך בן נריה

הנהגה זו של עזרא ואנשי כנסת הגדולה יונקת את כוחה מאחרוני הנביאים, מאלה שעוד ניבאו בבית ראשון:

עזרא וסיעתו וחבורתו לא עלו באותה שעה. ולמה לא עלה באותה שעה? עזרא ^[אח"כ 1234567] שהיה צריך לברר תלמודו לפני ברוך בן נריה. ויעלה ברוך בן נריה? אלא אמרי, ברוך בן נריה אדם גדול וישיש היה, ואפילו בגלקטיקא (=אלונקה) לא היה יכול להיטען (שיר השירים רבה [וילנא] פרשה ה ד"ה א).

עזרא יכול היה לעלות כבר בעלייה הראשונה עם זרובבל ויהושע, מיד עם הצהרת כורש, אך הוא לא עלה.

עזרא מתעכב בבבל, ואיננו עולה ארצה, על מנת לספוג ולקלוט עוד ועוד מתורתם-נבואתם של הדור הקודם. אחרים עולים, ובתוכם אף נביאים – חגי זכריה ומלאכי, המדריכים אותם בבניין הבית:

אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: שלשה נביאים עלו עמהם מן הגולה, אחד שהעיד להם על המזבח, ואחד שהעיד להם על מקום המזבח, ואחד שהעיד להם שמקריבין אף על פי שאין בית (זבחים סב א).

אך עזרא לא שותף בבניין הבית. הוא רואה חשיבות גדולה יותר, להישאר עדיין בבבל, ולמצות עד תום את האפשרות ללמוד משרידי הדור שמלפני התורבן.

כי הנבואה התמידה עם אנשי בית שני ארבעים שנה, מהזקנים הנעזרים בכוח השכינה שהייתה בבית ראשון, שהנבואה הנקנית נסתלקה בהסתלק השכינה, ולא היו מקווים לה אלא בעת מופלא ובעבור כוח גדול, כמו אברהם ומשה והמשיח שאנחנו מקווים ואליהו והדומים להם, אשר הם בעצמם מעון לשכינה, ובהימצאם יקנו הנמצאים מדרגת הנבואה. ונשאר לעם בשובם אל הבית חגי וזכריה ועזרא

וזולתם. ואחר הארבעים שנה היה המון החכמים הנקראים אנשי כנסת הגדולה, ולא ייספרו מרוב, והם שעלו עם זרובבל סמכו קבלתם אל הנביאים, כאשר אמרו: ונביאים מסרוה לאנשי כנסת הגדולה (הכוזרי ג סה).

"מהזקנים הנעזרים בכוח השכינה שהייתה בבית ראשון" – המשכיות רצופה בין השכינה במדרגתה הנבואית שבבית ראשון, לזו המתחלת עתה בבית שני. ברוך בן נריה הוא מאחרוני בית ראשון, ועזרא מראשוני בית שני. ברוך האריך ימים, היה פעיל בימי החורבן, חי כל תקופת הגלות, וזכה לראות בשיבת עם ישראל לארצו. הוא היה זקן, שאף על אלונקה לא ניתן להעלותו, כבא לומר שהמהלך הקודם מוצה, ומכוחו מתחיל מהלך חדש. רק משמת ברוך, עולה עזרא לארץ. בבירור תלמודו בפני ברוך, הוא מעמיק את הרצף ואת ההמשכיות שיש בין שתי התקופות. עזרא מבטא בכך רצף אחיד למרות השוני שבאופי לימוד התורה והדרכתה. בין בית ראשון לבית שני, בין הנביאים לאנשי כנסת הגדולה. בין התורה שבכתב לבין התורה שבעל פה.

דברי חז"ל: "אמר רב ואיתימא רב שמואל בר מרתא: גדול תלמוד תורה יותר מבניין בית המקדש, שכל זמן שברוך בן נריה קיים – לא הניחו עזרא ועלה" (מגילה טז ב), לא באו לומר שישנה עדיפות מוחלטת ללימוד תורה, גם על חשבון בניין המקדש. מצות בניין המקדש היא חובה שמוטלת על כלל ישראל. דברי חז"ל אלו מבהירים שישנם מצבים בהם אדם מסוים איננו שותף עם הכלל, ועושה מעשה אחר. הדוגמא היא העדפתו של עזרא, במודע, להישאר בבבל ולא להיות ממייסדי הבית, וזאת בשל רצונו לברר תלמודו מברוך בן נריה. טעמה של העדפה זו היא מאחר שעזרא מייעד את עצמו, ללמד את התורה להמון, להתחיל את המהלך של הרבצת התורה שבעל פה. "כי עזרא הכין לבבו לדרוש את תורת ה' ולעשות וללמד בישראל חק ומשפט" (עזרא ז י). תורה שבעל פה כהמשך ישיר לתורה שבכתב.

ג. ברוך בן נריה ועזרא-סופר, כהן ונביא

ברוך בן נריה היה נביא (מגילה יד ב), ואף נחשב מבין הנביאים הראשונים (ירושלמי סוטה ט יג). הוא אף ניבא בשנת שתיים לדריוש (מגילה טו א), השנה בה חודש הרישיון לבניין בית שני (עזרא ד כד).

ברוך היה גם כוהן. ”שמונה נביאים והם כוהנים יצאו מרחב הזונה, ואלו הן: נריה, ברוך, ושריה, מחסיה, ירמיה, חלקיה, חנמאל ושלום” (מגילה יד ב). מדברי המדרש ניתן ללמוד שהוא אולי שימש גם ככהן גדול:

מצינו ברחב הזונה על שהכניסה את המרגלים לביתה ומילטה אותם, העלה עליה הקדוש ברוך הוא כאילו עמו עשתה ונתן לה שכרה, וכן הוא אומר (יהושע ב) ”ותקח האשה את שני האנשים”, ’ותצפנם’ – אין כתיב כאן אלא ’ותצפנו’. ומה שכן נטלה? שנשאו מבנותיה לכהונה וילדו בנים שהיו עומדים ומשמשים על גבי המזבח והיו נכנסין למקדש ומברכין את ישראל בשם המפורש, ואלו הן: ברוך בן נריה, ושריה בן מחסיה, וירמיה בן חלקיה, וחנמאל בן שלום (במדבר רבה [וילנא] פרשה ח ד”ה ט).

המדרש

ברוך היה גם סופרו של ירמיהו הנביא (ירמיהו לו ד, ח; מה א). הוא היה מעין תורה שבעל פה, של ירמיהו. ירמיהו היה מנבא, וברוך היה כותב את הדברים על ספר, ואומר את הדברים בפני העם. ”ויכתב ברוך מפיו ירמיהו את כל דברי ה' אשר דבר אליו על מגלת ספר” (ירמיהו לו ד). ”ויאמר להם ברוך מפיו יקרא אלי את כל הדברים האלה ואני כותב על הספר בדיו” (שם יט). ברוך עצמו, משרידי נביאי בית ראשון היה גם הוא חלק משלב המעבר. הוא היה סופרו של הנביא, דורש בשמו, ונוהג בכך כהנהגת תורה שבעל פה. היה אף שלב שהוא התכונן לקבל נבואה ולא קיבל:

הדבר אשר דבר ירמיהו הנביא אל ברוך בן נריה בכתבו את הדברים האלה על ספר מפיו ירמיהו בשנה הרבעית ליהויקים בן יאשיהו מלך יהודה לאמר. כה אמר ה' אלהי ישראל עליך ברוך. אמרת אוי נא לי כי יסף ה' יגון על מכאבי יגעתי באנחתי ומנוחה לא מצאתי. כה תאמר אליו כה אמר ה' הנה אשר בניתי אני היום ואת אשר נטעתי אני נתש ואת כל הארץ היא. ואתה תבקש לך גדלות אל תבקש כי הנני מביא רעה על כל בשר נאם ה' ונתתי לך את נפשך לשלל על כל המקומות אשר תלך שם (ירמיהו מה א-ה).

מה פשר הדברים שאומר ירמיהו לברוך? במדרש מוסבר:

אתה מוצא בברוך בן נריה שהיה מתרעם לפני המקום. ”אמרת אוי נא לי כי יסף ה' יגון על מכאבי” (ירמיה מה ג). מה נשתנית אני מכל תלמידי הנביאים. יהושע

שימש משה, ושרתה עליו רוח הקודש. אלישע שימש אליהו, ושרתה עליו רוח הקודש. מה נשתנית אני מכל תלמידי הנביאים? "יגעתי באנחתי ומנוחה לא מצאתי" וגו' (שם) ואין מנוחה אלא נבואה, שנאמר: "ותנת עליהם הרוח" (במדבר יא כו). ואומר: "נחה רוח אליהו על אלישע" (מלכים ב ב טו). ואומר: "ונחה עליו רוח ה' (ישעיה יא ב). (מכילתא דרבי ישמעאל בא, מסכתא דפסחא בא פרשה א ד"ה לאמר).

הרמב"ם האריך להסביר שהוא אף הכין עצמו לנבואה, ואף על פי כן נמנעה ממנו הנבואה: אה"ח 1234567 הנה תדע זה מעניין ברוך בן נריה שהוא הלך אחרי ירמיהו והכינו ולימדו, והיה מקווה להתנבא ונמנע, כמו שאמר: "יגעתי באנחתי ומנוחה לא מצאתי", ונאמר לו על ידי ירמיה: כה אמר ה'... כה תאמר אליו... ואתה תבקש לך גדלות אל תבקש (מורה הנבוכים חלק שני פרק לב).

אוצר החכמה

ייתכן שהיו נביאים נוספים שהכינו עצמם לנבואה והיא נמנעה מהם. נראה שאצל ברוך בן נריה, סיבת הדבר היא היותו בשלב בו נמסרת התורה מהנביאים לאנשי כנסת הגדולה, ושלב מעבר זה מתבטא גם בהימנעות הנבואה לפרק זמן מסוים גם אצל מי שראוי לה. מסירת התורה היא מברוך לעזרא, ולכן שניהם נביאים וסופרים. ברוך הוא נביא שמשמש גם כסופר, ועזרא הוא סופר ונחשב גם לנביא.

ברוך בן נריה הוא אם כן: נביא, סופר וכהן. כך הוא גם עזרא: נביא כהן וסופר. הוא "בן פינחס בן אלעזר בן אהרן הכהן הראש, הוא עזרא עלה מבבל והוא ספר מהיר בתורת משה" (עזרא ז ה-ו). "עזרא הכהן הסופר" (נחמיה יב כו). "ויאמר רבי אחא כתיב 'לעזרא הכהן הסופר' (עזרא ז יא). מה תלמוד לומר 'סופר'? אלא כשם שהיה סופר בדברי תורה כך היה סופר בדברי חכמים" (ירושלמי שקלים ה א). עזרא רואה עצמו כממשיך דרכם של הנביאים הראשונים, ובאופן מיוחד של ברוך בן נריה שהיה נביא בעצמו, אך נהג גם משהו מהנהגתה של תורה שבעל פה.

כתוב אחד אומר "ויאמר עבד מלך הכושי" (ירמיהו לח יב). וכי עבד כושי היה? והלא ברוך בן נריה היה! אלא מה כושי זה גופו משונה מן הבריות – כך ברוך בן נריה משונה בדרכיו ובמעשיו הטובים (פרקי דרבי אליעזר [היגר] פרק נב).

'משונה' – במובן החיובי של המילה: מנהיג הנהגה חדשה לא רגילה; מוציא ומביא את דברי הנביא וסופרו של הנביא.

ד. עזרא ממשיכו של משה רבנו

עזרא סוגר את השלב האחרון במסירת התורה שבכתב מיום נתינתה: "ונביאים מסרוה לאנשי כנסת הגדולה" (אבות א א). ממנו מתחילה תקופה חדשה – התורה שבעל פה. חז"ל הקבילו בין השלב הראשון לשלב האחרון. בין משה רבנו המקבל ראשון את התורה מידי הקדוש ברוך הוא, לבין עזרא האחרון לו נמסרה התורה שבכתב:

תניא, רבי יוסי אומר: ראוי היה עזרא שתינתן תורה על ידו לישראל, אלמלא קדמו משה. במשה הוא אומר: "וּמִשָּׁה עָלָה אֶל הָאֱלֹהִים" (שמות יט ג), בעזרא הוא אומר: "הוא עֲזָרָא עָלָה מִבָּבֶל" (עזרא ז ו). מה עלייה האמור כאן – תורה, אף עלייה האמור להלן – תורה (סנהדרין כב א).

עזרא מוערך כמי שניתנה תורה על ידו. משה קיבל תורה שבכתב ועזרא את התורה שבעל פה. "חזרה וניתנה להם בימי עזרא". משה עלה למרום לקבל את התורה האלוקית השמימית, ושב ולמדה כאן לכל ישראל. התורה שבכתב היא עליונה וגבוהה למעלה מכל היגיון ושכל, והיא ניתנת לנו מלמעלה למטה. משה קבל את התורה כולה, "אפילו מה שתלמיד ותיק עתיד להורות לפני רבו כבר נאמר למשה בסיני" (ירושלמי פאה ב ד), וכעת הגיע השלב בו יש לחשוף את הדברים מלמטה. "יניקת תורה שבעל פה היא בגניזו מן השמים ובגילוי מהארץ" (הרא"ה קוק, אורות התורה א ג).³ עזרא עולה מבבל לארץ על מנת לדרוש את התורה, מלמטה כלפי מעלה. הוא עולה ממקום בו תתברר אחר כך התורה שבעל פה – התלמוד בבלי.⁴ מה עלייה האמור אצל משה תורה – תורה שבכתב, אף עלייה האמורה אצל עזרא תורה – תורה שבעל פה.

3 ראה: הרא"ה קוק, אורות התורה פרק א. דברים דומים: ר' צדוק הכהן מלובלין, רסיסי לילה עמ' 157.
4 ראה: ר' צדוק הכהן מלובלין, פרי צדיק, ירושלים: מכון משמחי לב, תשנ"ט, קדושת השבת מאמר ז, עמ' פו: "כשנחרב בית המקדש חזרו למטעתן לבבל שמשם התחלת הנטיעה ושם נתייסד התלמוד בבלי סוד התורה שבעל פה במחשכים". ובשיחת מלאכי השרת דף מד ע"ב: "בבל היא אחוריים דארץ ישראל".

ה. עזרא מתרגם את התורה שבכתב

הגמרא בסנהדרין ממשיכה להשוות בין משה לעזרא:

א"ח"ח 1234567 נוסח החכמה

במשה הוא אומר: "וְאֵתִי צִוָּה ה' בְּעֵת הַהוּא לִלְמַד אֶתְכֶם חֻקִּים וּמִשְׁפָּטִים" (דברים ד יד), בעזרא הוא אומר: "כִּי עֲזָרָא הָכִין לְכָבוֹ לְדָרוֹשׁ אֶת תּוֹרַת ה' וְלַעֲשׂוֹת וּלְלַמֵּד בְּיִשְׂרָאֵל חֻק וּמִשְׁפָּט" (עזרא ז י). (סנהדרין כב א).

משה ועזרא מלמדים בישראל חוק ומשפט – תורה שבכתב, "לִלְמַד אֶתְכֶם חֻקִּים וּמִשְׁפָּטִים" (דברים ד יד), וְלִלְמַד בְּיִשְׂרָאֵל חֻק וּמִשְׁפָּט" (עזרא ז י). אך עזרא גם דורש את התורה – תורה שבעל פה. "כִּי עֲזָרָא הָכִין לְכָבוֹ לְדָרוֹשׁ אֶת תּוֹרַת ה' " (עזרא שם). דרישת התורה היא פירושה ותרגומה. עזרא הוא זה שמתרגם את התורה:

מניין לתרגום? רבי זעורא בשם רב חננאל: "וַיִּקְרָאוּ בַסֵּפֶר [ב]תּוֹרַת הָאֱלֹהִים מִפָּרֶשׁ וְשׁוֹם שָׁכַל וַיְבִינּוּ בַמִּקְרָא" (נחמיה ח ח). "וַיִּקְרָאוּ בַסֵּפֶר [ב]תּוֹרַת הָאֱלֹהִים" – זה המקרא. "מִפָּרֶשׁ" – זה תרגום. "וְשׁוֹם שָׁכַל" – אלו הטעמים. "וַיְבִינּוּ בַמִּקְרָא" – זה המסורת. ויש אומרים אלו ההכרעים, ויש אומרים אלו ראשי פסוקים (ירושלמי מגילה ד א).⁵

הפסוק המובא הוא מספר נחמיה, בו מסופר על עזרא המתרגם, שמלמד את העם תורה. תרגום התורה על ידי עזרא, משמש אחר כך מקור ואמצעי, ממנו ניתן ללמד ולפרש לעם את התורה לדורות. תרגום התורה בעת הקריאה בתורה במשך כל ימות השנה, הוא פיתוח תקנה בה החל משה רבנו.

משה התקין את ישראל שיהיו קורין בתורה בשבתות ובימים טובים ובראשי חודשים ובחולו של מועד שנאמר: "וַיִּדְבֹּר מֹשֶׁה אֶת מַעֲדֵי ה' אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" (ויקרא כג מד). עזרא התקין לישראל שיהיו קורין בתורה בשני ובחמישי ובשבת במנחה (ירושלמי מגילה ד א).

בתלמוד הבבלי מוצג העניין בצורה רחבה יותר:

⁵ דברים דומים בבבלי מגילה ג, א. ראה עוד: זוהר כרך ב (שמות) פרשת ויקהל דף רה ע"ב (מהדורת הסולם, עמ' עא אות ריז): "תנינן כתיב: (נחמיה ח) ויקראו בספר תורת האלהים מפורש ושום שכל ויבינו במקרא. והא אוקמוה רזא דאינון פסוקי טעמי ומסורת וכל אינון דיוקין (נ"א: תקונין) ורזין עלאין כולא אתמסר למשה מסינ"י."

עשרה תקנות תיקן עזרא: שקורין במנחה בשבת, וקורין בשני ובחמישי... שיהו קוראין במנחה בשבת משום יושבי קרנות. ושיהו קוראין בשני ובחמישי – עזרא תיקן? והא מעיקרא הוה מיתקנא! דתניא: "וילכו שלשת ימים במדבר ולא מצאו מים" (שמות טו כב). דורשי רשומות אמרו: אין מים אלא תורה, שנאמר: "הוי כל צמא לכו למים" (ישעיהו נה א), כיוון שהלכו שלושת ימים בלא תורה נלאו, עמדו נביאים שביניהם ותיקנו להם שיהו קורין בשבת ומפסיקין באחד בשבת, וקורין בשני ומפסיקין שלישי ורביעי, וקורין בחמישי ומפסיקין ערב שבת, כדי שלא ילינו שלושה ימים בלא תורה! מעיקרא תקנו חד גברא תלתא פסוקי, אי נמי תלתא גברי תלתא פסוקי, כנגד כהנים לוויים וישראלים, אתא הוא תיקן תלתא גברי ועשרה פסוקי, כנגד עשרה בטלגין (בבא קמא פב א).⁶

הרמב"ם מחבר בין האמור בבבלי לירושלמי, ורואה את תקנת הנביאים לקרוא בתורה כתקנה של משה רבנו, והנהגה שהתחדשה בימי עזרא היא לתרגם את התורה: משה רבנו תיקן להם לישראל שיהו קורין בתורה ברבים בשבת ובשני ובחמישי בשחרית, כדי שלא ישהו שלשה ימים בלא שמיעת תורה. ועזרא תיקן שיהו קורין כן במנחה בכל שבת, משום יושבי קרנות. וגם הוא תיקן שיהו קורין בשני ובחמישי שלושה בני אדם, ולא יקראו פחות מעשרה פסוקים (רמב"ם הלכות תפילה יב א).
...מימות עזרא נהגו שיהא שם תורגמן מתרגם לעם מה שהקורא קורא בתורה, כדי שיבינו עניין הדברים (רמב"ם הלכות תפילה יב י).

הרמב"ם הבין ששאלת הירושלמי: "מניין לתרגום"? אין הכוונה רק לשאול מי תרגם את התורה, אלא ממתי החלו לתרגם את התורה. עזרא מוסיף על תקנת קריאת התורה של משה רבנו, את קריאת התורה במנחה בשבת, על אף שכבר קראו בתורה בשבת בבוקר, ואין בעיה מצד "שלא ישהו שלושה ימים ללא תורה". הוא עושה כן בשל יושבי הקרנות, אותם "יושבי חנויות כל ימות החול עוסקין בסחורה ואין קורין בשני ובחמישי, תקון

6 בירושלמי מגילה א א משמע שעזרא הוא זה שתיקן קריאה בתורה בשני וחמישי. עמדו על כך כבר הראשונים. רבנו חננאל במגילה ד ב; תוספות הרא"ש והמאירי במגילה ב א; ובדברי הרא"ה קוק, בבירור הלכה מכת"י, מגילה עם הלכה ברורה עמ' ע. נראה שתקנת עזרא היא על שלושה קרואים ולא על עצם הקריאה.

בגיניהו קריאה יתירה" (רש"י לבבא קמא פב א), "כדי שלא יעמדו בטלים כל יום השבת" (ר' יהונתן מלוניל שם), "שלא יהיו משתכרים באותה שעה על הקרנות" (שיטה מקובצת שם). עזרא מרחיב את תקנת הקריאה בתורה באיכות ובכמות, בפרשנות ובתרגום, ובפני קבוצות שלא היו שומעים את קריאת התורה.

תרגום התורה בפני העם נעשה במעמד של קבלת תורה, שונה באופיו ממעמד קבלת התורה בהר סיני. מתן תורה בסיני היה בנוכחות כל העם העומדים תחת ההר ושומעים את קול ה' מדבר עליהם. הם בבחינת מקבלים, לא פועלים דבר בעת קבלת התורה. המעמד של עזרא הוא אחר, ודומה יותר למעמד קבלת התורה בארץ ישראל, בהר גריזים ובהר עיבל. שם עומדים שישב שבטים על הר גריזים ושישה שבטים על הר עיבל, הלויים מזהירים את העם, והעם עונה אמן. באופן דומה עושה עזרא כשהוא מכנס את כל הקהל – אנשים, נשים ו"וכל מבין לשמע", וקורא בפניהם את התורה (נחמיה ח ב-ג). הוא לא רק קורא, אלא גם מפרש ומסביר: "והלויים מבינים את העם לתורה... ויקראו בספר בתורת ה' – להם מפרש, ושום שכל ויבינו במקרא" (נחמיה ח ז-ח). עזרא מעמיד שישה אנשים מימנו ושישה משמאלו: "ויעמד אצל מתתיה ושמע ועניה ואוריה וחלקיה ומעשיה על ימינו, ומשמאלו פדיה ומישאל ומלכיה וחשם וחשבדנה זכריה משלם" (שם ד), והעם עונה אמן אחר הקריאה: "ויענו כל העם אמן אמן במעל ידיהם" (שם ו). העם גם בוכה למשמע הקריאה בתורה, והלויים מהסים אותם ומסבירים להם שעליהם לשמוח: "כי בוכים כל העם פשמעם את דברי התורה... והלויים מחשים לכל העם לאמר הסו כי היום קדש ואל תעצבו" (שם ט-יא). הבכי בעקבות שמיעת התורה מוכיר את המסופר על קריאת התורה בפני יאשיהו המלך ובעקבות הקריאה הוא קורע את בגדיו (דברי הימים ב לד יט). במדרש הגדול נאמר שהפסוק שנקרא בפניו היה: "אָרֹר אֲשֶׁר לֹא יָקִים אֶת דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת לַעֲשׂוֹת אוֹתָם" (דברים כז כו; ובמדרש שם). זהו פסוק מהתוכחה של פרשת כי תבוא, וייתכן שאף כאן, עזרא קרא בפני העם תוכחה זו, שהיא חלק מהקריאה במעמד קבלת התורה של ארץ ישראל.⁷

בימי משה רבנו ניתנה תורה לעם ישראל בהר סיני, ונדרשה השלמה של קבלת תורה ארץ-ישראלית. יהושע בן נון קיים מעמד זה בביאה הראשונה של עם ישראל לארץ, וכעת עושה כן עזרא בביאה השנייה.

7 יתכן שמעמד זה והקריאה בו זהו הבסיס לאמור בחז"ל: "עזרא תיקן להן לישראל שיהו קורין קללות שבתורת כוהנים קודם עצרת. ושבת שנה תורה קודם ראש השנה" (מגילה לא ב).

משה רבנו חסרה לו כוחה וזכותה של ארץ ישראל. ולכן למרות כפיית העם תחת ההר, לא היה מושג הכלל שלם עד שעברו את הירדן. ואילו עזרא שפעל בארץ ישראל הביא את עניין הכלל להשלמתו על ידי תורה מהגולה, שיבת ציון, סילוק עבודה זרה והעמדת משפטי התורה (הרא"ה קוק, שמועות ראייה פרשת בהר, תרפ"ט, עמ' 20).

¹²³⁴⁵⁶⁷

¹²³⁴⁵⁶⁷

1. עזרא מנקד את תורת משה

עזרא אף מנקד את ספר התורה שכתב משה. כך מובא בפסקי התוספות:
שכתב עזרא התורה עשה נקודה. אמר: אם יאמר משה למה ניקדת? אשיב: הלא לא מחקתי (פסקי תוספות מנחות סימן רלא).
המקור הוא באבות דרבי נתן, שם מובא גרסה אחרת ושלמה:
כיוצא בו: "הַנְּסַתְרֵת לֵה' אֶל־לֵהִינֵנוּ וְהַנְּגִלֵת לְנֵנוּ וְלְבְנֵינוּ עֵד עוֹלָם" (דברים כט כח).
נקוד על לנ"ו ולבנינו ועל ע' שבעד. למה? אלא כך אמר עזרא: אם יבא אליהו ויאמר לי מפני מה כתבת כך? – אומר אני לו כבר ניקדתי עליהן; ואם אומר לי יפה כתבת – אעבור נקודה מעליהן (אבות דרבי נתן נוסחא א פרק לד ד"ה עשר נקודות).

נוסח אחר:

...ולמה נקוד על כל האותיות הללו? אלא כך אמר עזרא: אם יבוא אליהו ויאמר: למה כתבתה? אומר אני לו: כבר ניקדתי עליהם. ואם יאמר לי: יפה כתבתה אותה, הריני מסלק נקודותיהן מעליהן (אבות דרבי נתן נוסחא ב פרק לו ד"ה עשרה נקודות).

נראה שהגרסה הסבירה יותר היא של פסקי התוספות. עזרא הוא זה שמשיב למשה, שהרי משה הוא זה שכתב את התורה.⁸

מה פשר הדו-שיח שבין משה לעזרא? עזרא מנקד את הפסוק המדבר על הנסתרות והנגלות שבתורה. משה כתב את התורה בצורה גולמית, נסתרת, ועזרא חושף ומגלה את הנסתרות

8 את גירסת פסקי התוספות הביא גם הט"ז בשו"ע יורה דעה סימן רעד ס"ק ז. גם הרב משה פיינשטיין, טוען שגירסת פסקי התוספות טובה יותר. ראה: שו"ת אגרות משה י"ד ג סימן קיד. וסימו קיז.

שבתורה. הנקודות שמעל הם צורות של פרשנות, של הדגשה. יש בתורה נגלה ונסתר. ^(אוצר תחבית) התורה שבכתב היא בבחינת נסתר, והתורה שבעל פה היא בבחינת נגלה. תשובת עזרא: 'לא מחקתי', באה לומר שאין לראות את ייעודה של התורה שבעל פה כמחליפה את התורה שבכתב, כמוחקת ומשנה, אלא ככזו שמעטרת בנקודות, כתרים ותגים את הכתוב, כדרך של דרישה וכפרשנות לגלום ולפתוב בפנים.

ז. עזרא משנה את כתב תורת משה

עזרא המתרגם את התורה, איננו מוסר לעם את התורה ככתבה. הוא משנה את הכתב: אמר מר זוטרא ואיתימא מר עוקבא: בתחילה ניתנה תורה לישראל בכתב עברי ולשון הקודש, חזרה וניתנה להם בימי עזרא בכתב אשורית ולשון ארמי. ^(אוצר תחבית) ביררו להן לישראל כתב אשורית ולשון הקודש, והניחו להדיוטות כתב עברית ולשון ארמי. מאן הדיוטות? – אמר רב חסדא: כותאי. מאי כתב עברית? – אמר רב חסדא: כתב ליבונאה (סנהדרין כא ב).

רבי יוסי אומר... ואף על פי שלא ניתנה תורה על ידו, נשתנה על ידו הכתב, שנאמר: "וְכָתַב הַנְּשִׁיתוֹן פְּתוּב אֲרָמִית וּמְתָרְגָּם אֲרָמִית" (עזרא ד ז), וכתוב: "וְלֹא כְהִלִּין פְּתֻבָּא לְמִקְרָא וּפְשָׁרָה (קרי) לְהוֹדְעָה לְמִלְפָּא" (דניאל ה ח), וכתוב: "וְכָתַב [לו] אֶת מִשְׁנֵה הַתּוֹרָה הַזֹּאת" (דברים יז יח), כתב הראוי להשתנות. למה נקרא אשורית? – שעלה עמהם מאשור.

תניא, רבי אומר: בתחילה בכתב זה ניתנה תורה לישראל, כיוון שחטאו נהפך להן לרועץ, כיוון שחזרו בהן החזירו להם, שנאמר: "שׁוּבוּ לְבָצְרוֹן אֲסִירֵי הַתִּקְוָה גַּם הַיּוֹם מִגִּיד מִשְׁנֵה אֲשִׁיב לָךְ" (זכריה ט יב). למה נקרא שמה אשורית? – שמאשרת בכתב. רבי שמעון בן אלעזר אומר משום רבי אליעזר בן פרטא שאמר משום רבי אלעזר המודעי: כתב זה לא נשתנה כל עיקר, שנאמר: "וְיֵי הָעֲמֻדִים" (שמות כז י); מה עמודים לא נשתנו, אף ווים לא נשתנו. ואומר: "וְאֵל הַיְּהוּדִים כְּכַתְּבָם וְכִלְשׁוֹנָם" (אסתר ח ט), מה לשונם לא נשתנה, אף כתבם לא נשתנה (תוספתא סנהדרין ד ה; סנהדרין כא ב–כב א).

בתלמוד ירושלמי נאמר:

תני, רבי יוסי אומר: ראוי היה עזרה שתינתן תורה על ידו אלא שקדמו דור משה. אף על פי שלא ניתנה התורה על ידיו, אף הוא ניתן כתב ולשון על ידו. "וכתב הנשטון כתוב ארמית ומתרגם ארמית". "ולא כהלין כתבא למקרא" – מלמד שבו ביום ניתן (ירושלמי מגילה א ט).

יש הסוברים שעזרא שינה את כתב התורה. נשאלת השאלה: כיצד יכול עזרא לשנות את הכתב בו ניתנה התורה למשה רבנו? השיב על כך הרב דוד בן זמרה:

אין דעתי מקבל וסובל שיהיה שום תנא או אמורא סובר שזה הכתב האשורי נתחדש לגמרי בימי עזרא. אלא כך הם הצעתן של דברים. כי עשרת הדיברות הכתובים על הלוחות לכולי עלמא היו בכתב אשורית ובוה אין חולק כלל. והיינו דמ"ם וסמ"ך שבלוחות בנס היו עומדין. וזה הכתב לא היו מכירין בו אלא מלאכי השרת. ובזמן שקיבל משה רבנו ע"ה את הלוחות לימדהו האותיות וציורון וסודותן, ומיד נתן את הלוחות בתוך הארון ולא יצאו משם ונגנזו בימי ירמיהו הנביא ולא ראה אותם אדם. ואפילו תימא שראו אותם בזמן מתן תורה, לא היו יכולין להסתכל בהן, כי המכתב מכתב א-לוהים שאפילו בפני משה לא היו יכולין להסתכל. ואפשר שמשה רבנו ע"ה מסר ליחידי הדור כגון אהרן ואלעזר ובצלאל צורות האותיות וסוד ציורון, ומרוב קדושת הכתב לא נתן רשות למשה כשכתב י"ב ספרי תורות שיכתוב בכתב אשורי ונתנה להם בכתב עברי שהיו משתמשים בו שם ועבר והנמשכים אחריהם. ... ואם תאמר כיון שמרוב קדושתו לא ניתן רשות למשה רבנו ע"ה שיכתוב בו התורה וייתן לשבטים, היאך ניתן רשות לעזרא שיכתוב בו התורה? – ויש לומר, חדא שאין הקדוש ברוך הוא מקפח שכר כל ברייה, וכיוון שהיה עזרא ראוי שתינתן התורה על ידו הוצרך לשנות הכתב על ידו. ותו, כיוון שכתבו המלאך והגיד אותו דניאל כבר היו מכירין מקצת האותיות. ותו, דכל עוד שלא נגנז הארון היה מגן על המקדש אבל בבית שני שכבר נגנז ציווה שיכתבו ספר תורה בכתב אשורית שיהיה להם במקום הלוחות והארון להגן על המקדש. ואין מקדש מתכוונן בלי שמות הקודש כתובים כתקנן בכתב אשורית (שו"ת רדב"ז חלק ג סימן תמב).⁹

⁹ דברים נוספים בעניין זה כתבו: הריטב"א במגילה ב, ב; הרב יוסף אלבו, ספר העיקרים ג, טז, שו"ת מהר"ם אלשקר סי' עד; מהר"ל, תפארת ישראל פרק סד; הרב ראובן מרגליות, מרגליות הים, לסנהדרין שם; הרב מנחם מנדל כשר, תורה שלמה, חלק כד על תרגומי התורה.

לפי דבריו, כתב זה שנכתב על ידי עזרא, ניתן כבר למשה רבנו אלא שהוא היה גנוז עד ימי עזרא. מדוע דווקא בימי עזרא משתנה הכתב, ומה משמעות הדבר? הראי"ה קוק הסביר בהרחבה רבה, את משמעות שינוי הכתב, ובעקבות כך את ההבדל שבין משה לעזרא בלימוד התורה לעם:

במשנה תורה נאמר: "הואיל משה באר את התורה הזאת לאמר" (דברים א ה), ובעזרא נאמר: "ויקראו בספר בתורת ה'—להם מפ'ש' ושום שכל ויבינו במקרא" (נחמיה ח ח). השינוי הזה הוא שינוי מכוון, ע"פ הדברים העיקריים שהיתה השעה צריכה להם בימי משה ובימי עזרא. כבר אמרו חז"ל "ראוי היה עזרא שתינתן על ידו תורה לישראל כו' ואע"פ שלא ניתנה תורה על ידו גשתנה על ידו הכתב". שינוי הכתב היה דבר מסתעף מעבודת התורה בהצורה שהיתה צפויה לראשי אלפי ישראל, שמהם היו נביאים ובעלי הופעה אלקית ברוח הקודש, את אשר יפעל ישראל בימי מנוחתו השניה ימי בית שני, שהיו באמת רק ימים של כניסת כח כדי להתאזר לקראת המשא הגדול והארוך שהיה צריך לבא אחר כך סבל הגלות.

הצורך לשנות את הכתב בתחילת בית שני נבע בשל הצורך להכין את עם ישראל לקראת הגלות הארוכה שתבוא לאחר חורבן בית שני.

פעולת ישראל על ידי התורה ביחש העמים לא היתה ניכרת בכל ימי הבית הראשון. כל כבוד התורה היה פנימה בבית ישראל. הכתב הקשה והמלופף העברי לא היה אפשר לו לשמור את התורה בטהרתה רק בהיות ישראל עם שוכן בטח בארצו ולא הורק מכלי אל כלי, אז היו יכולים בחירי הכהנים והלויים לעמוד על המשמר לכתב התורה להגיה ולשומרה מכל טעות. אותה השמירה הטבעית משבושים שבאים על ידי כתב מדמוי אות לאות אחרת שהוא גורם טעויות שיוכלו בהמשך הזמן לאבד חלילה כל הונה של תורה לא היה עם הכתב העברי, והיה דבר זה להורות שהתורה עפ"י דרך שמירתה אז בבית ראשון, טרם שבאו אנשי כנה"ג וחכמי הדורות ועשו סיג ואזנים לתורה, היתה ראויה להשמר רק בעם יושב בארצו, שלא הוטל עליו טלטול גלות ופזור נורא, כאשר יעיד ע"ז הכתב, שהוא כתב שעלול להשתנות. ולוא היה הכתב הזה נוהג בישראל גם בגלות האומה הזאת, אז כבר עלו חלילה קמשונים רבים וכסו את פני התורה כולה על ידי

החלופים של האותיות בצורתם מסופרים שונים, עד שבאו הדברים למעמד מסובך ומשונה מאד.

על כן בראשית ימי בית שני שידעו גדולי עמנו שלא היתה גאולה שאין אחריה גלות, החלו לבצר עמדת האומה הרוחנית על ידי מעמד תורת ד' שתהיה יכולה להשמר גם בגלות המבהיל העומד אז אחר כתלנו. ותהיה ראשית המעשה של השמירה לתורה, גם באבדן כל מרכז לאומה, בשינוי מכתב עברי המלופף לכתב אשורי המאושר ומבורר באותיותיו הברורות, שבו תהיה השמירה נכונה משבושים של אותיות דומות, גם באפס המרכז של הכהנים והלויים שומרי התורה גם עז מלכות. בכתב האשורי היתה התורה נכונה לצאת גם היא במדה בגלות עם ישראל.

אוצר החכמה

שינוי הכתב הוא גם סימן לכל התקנות והסייגות שנתקנו במהלך בית שני, ובמיוחד בתחילתו בתקופת אנשי כנסת הגדולה. וכך ממשיך להסביר הראי"ה קוק:

והכנת הגלות החלה כמו בערך הכתב, גם בערך דרכי התורה בשמירתה. לצורך שמירת התורה בגלות העתידה באו הסייגים התקנות והגזירות. הם הם שעמדו לישראל להיות לעם עולם לה' א-להי ישראל, אשר קבלה עליה האומה באהבה רבה, "חדשים גם ישנים דודי צפנתי לך" אלא שאם תחילת היותם של התקנות והגזירות היתה מפני הכרח הגלות, שמירת האומה לבל תטבע בים התלאות הנוראות שהיו עתידים לבוא עליה, הנה כל השלמה ושכלול אנושי בא מראש על ידי ההכרח, גם חיי החברה וכל התקונים המדיניים באים על ידי חזוק יד ההכרח. אמנם אחרי שההכרח מוציאם לאור אז יכיר האדם כמה מאושר הוא על ידי שקנה לו קנינים טובים ונעלים כאלה ולא יעזבם, לא רק מפני ההכרח כ"א מפני הטוב והנועם שמוצא בחיים המשוכללים. כן היא תוכן ההכרח הכוללת את האומה בכללה בדבר תושבע"פ וגזירות ותקנות חכמים להגדיל תורה ולהאדירה.¹⁰

הסיבה שחוללה את ההרחבה הזאת היתה צורך שמירת התורה בשטף ים זועף של הגלות העתידה, אבל כשכבר הורגלה האומה בדרכי קודש הנפלאים ההם במעשים טהורים וקדושים ומנהגים טובים שנתוספו לה על ידי תקנת חכמי המסורה, באי

10 דברים דומים כתב הראי"ה קוק, עין איה ברכות ב' עמ' 413: "בית שני שהיה בעיקרו הכנה אל העתיד הארוך של הגלות והפיזור כבר פסקה הנבואה, כדי שיהיו הכוחות הרוחניות באומה שהתעסקו באור נעם הנבואה, עסוקים במקומה בעומק פרטי ההלכות להגביל דרכי התורה באופן מדויק מאד, כדי שיוכל עם ה' להתקיים גם במרחקים ע"י הצטיינותו היתירה בריבוי הדקדוקים".